

які складали 4 % населення Аккермана, 3,5 % – Ізмаїла, 10 % – Болграда [7, 94]. Зменшення міського населення свідчить, що у роки світової продовольчої кризи 1875 – 1896 рр. більшість населення продовжувала займатися сільським господарством.

Отже, протягом XIX ст. відбулося поступове соціальне розмежування населення краю. Остаточно оформлюється ремісничий стан, купецтво, зростає чисельність міського населення. За соціальною структурою Південна Бессарабія залишалася одним із найменш розвинених районів Російської імперії. У перспективі доцільно дослідити взаємовпливи етнічної та соціальної структури населення Півдня Бессарабії.

1. Мунтян М., Маршалковський Ф. Рунташи Бессарабии в первой половине XIX века. // Ученые записки Кишиневского государственного университета. – Кишинев, 1972. – Т. 72.
2. Жуков В.И. Города Бессарабии 1812 – 1861. – Кишинев, 1964.
3. Свиньин П.П. Статистика. Описание Бессарабской области. // *Stratum plus*. – 2001 – 2002. – № 6.
4. Гросул Я.С., Будак И.Г. Очерки народного хозяйства Бессарабии (1812 – 1861 гг.). – Кишинев, 1967.
5. Шевченко А.М. История господарства Південної Бессарабії (XIX – початок XX ст.): Навч. посіб. – Ізмаїл, 2010.
6. Мельник С.К. Революционное движение в Придунайском крае в период империализма (1900 – 1917). – К.; О., 1981.
7. Українське Подунав'я: минуле та сучасне: Навч. посіб. / О.М. Лебеденко, А.К. Тичина. – О., 2002.

О. О. Драч

ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОСОЦІАЛЬНОГО СКЛАДУ КУРСИСТОК ВИЩОЇ ЖІНОЧОЇ ШКОЛИ В 70 – 80-х рр. XIX ст.

Питання з історії жіночої освіти постійно перебувають в полі зору українських та зарубіжних дослідників. Не можна оминати ґрунтовної роботи американського дослідника Р. Стайса, що визнана класикою теми жіночого руху [1]. Доповнює вагомими джерелознавчими та історіографічними підходами галерею російських «емансипе» німецька дослідниця Б. Пієтров-Енкер [2]. Надзвичайною активністю у вивченні цієї теми вирізняються сучасні російські науковці, що підтверджують низку ґрунтовних праць, присвячених проблемі [3]. Серед них слід виокремити монографію В. Веремєнко, котра ґрунтовно аналізує політику влади з проблеми допуску жінок до університетів [4]. Окремі аспекти діяльності вищих жіночих закладів знайшли висвітлення і в роботах провідного російського дослідника з питань вищої школи імперського періоду О. Іванова [5]. В Україні так само спостерігається зростання інтересу до питань історії жінок, їх освіти та виховання, що засвідчує низка публікацій у провідних часописах [6]. Першою спробою узагальнення досвіду роботи вищих жіночих курсів у Києві стала монографія К. Кобченко [7]. Науковці розширюють напрями дослідницького пошуку, активно вивчають роль громадськості у культурно-просвітницькому русі, втім переважно на регіональному рівні. Отже, незважаючи на наявність літератури з проблеми, досі відсутні ґрунтовні дослідження з питань вищої жіночої освіти Російської імперії, складовою якої була Наддніпрянщина.

Відкривши Вищі жіночі курси (далі – ВЖК) у Москві, В. Гер'є умовою вступу молоді визначив матеріальну забезпеченість, оскільки вважав, що необхідність заробляти на прожиття не дасть можливості повноцінно навчатися [8, 180]. Аналізуючи груповий соціальний портрет курсисток, з'ясуємо, чи вдалося реалізувати на практиці такий прагматичний підхід адміністра-

ції? Дані про соціальне походження першокурсниць (постійних слухачок) закладу В. Гер'є маємо тільки за окремі роки, але вони свідчать, що більшу частину контингенту становили доньки дворян та чиновників: у 1882/83 н. р. – 56,5 %, 1883/84 н. р. – 64,6 %, 1884/85 н. р. – 59,2 % [9, 258].

У той час, коли драматург М. Островський змалював патріархальність «темного царства», доньки з купецьких родин активно обирали для навчання курси В. Гер'є і становили другу за чисельністю групу: у 1882/83 н. р. їх нараховувалося 33,3 % усього контингенту, 1883/84 н. р. – 22,2 %, 1884/85 н.р. – 11,1 %. Це було зумовлено тим, що Московська купецька управа до 1882 р. фінансувала 10 стипендій (по 50 крб кожна) у закладі. Жіноча молодь із міщанських родин серед першокурсниць ВЖК В. Гер'є у 1882/83 н. р. становила 1,4 % курсисток, у 1884/85 н. р. – 21 %. Навчалися на курсах представниці стану духовенства, частка яких коливалася в окреслені роки від 7 до 8,7 %. Питома вага вихідців із найбільш численної в державі селянської верстви в середині 1880-х рр. була незначною – 1,2 % [9, 258]. За оцінкою колишньої курсистки К. Щепкіної, слухачки курсів В. Гер'є репрезентували рівень не нижче середнього [10, 138].

Найбільш повні дані щодо соціального походження слухачок маємо тільки для Санкт-Петербурзьких ВЖК. На підставі їх аналізу спробуємо відтворити груповий портрет курсисток кінця 1870 – 80-х рр., адже саме до столиці з'їжджалася на навчання молодь з усіх регіонів імперії (див. табл. 1).

Табл. 1

Соціальне походження слухачок Санкт-Петербурзьких ВЖК у 1878 – 1886 рр., % [11, 252 – 253]

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці, міщани	Селяни	Іноземці
1878-79	74,5	7,9	16,5	1	
1879-80	86,3	3,3	9,7	0,5	0,1
1880-81	65,2	10,1	23,1	1,5	
1881-82	62,3	11,9	24	1,7	
1882-83	58,7	11	28,4	1,9	
1883-84	54,5	11,6	32	1,9	
1884-85	58,5	6,6	32,8	1,6	0,4
1885-86	57	10	33		

Основну масу слухачок, зокрема після відкриття закладу, становили представниці привілейованих прошарків – доньки дворян, офіцерів та чиновників – репрезентативність яких сягала 86 %. Проте, з роками помітна тенденція повільного зменшення їхньої частки серед контингенту: в 1878 – 1885 р. більш, як на 17 %. Питома вага курсисток із духовного стану у середньому становила 9%. Соціальними групами, молодь із яких повільно, але послідовно збільшувала представництво серед слухачок, були міщани та купці. Репрезентативність доньок міських буржуазних прошарків протягом аналізованих років зростає вдвічі і сягала в середині 1880-х рр. майже 1/3 всього контингенту курсисток Санкт-Петербурзьких ВЖК. Жіноча молодь із селянських родин представлена вкрай обмежено – до 1,9 %.

Наведені дані контингенту курсисток ВЖК дозволяють простежити чітку тенденцію до демократизації його соціального складу. Органи політичного контролю

також зафіксували цю особливість («різноманітність походження та суспільного становища слухачок»), яка не схвалювалась [12, 134]. Натомість склад курсисток відображав соціальні трансформації, що відбувалися в країні після великих реформ. Разом із тим збільшення представництва жіночої молоді з міщанського середовища мало наслідком привнесення його субкультури на Санкт-Петербурзькі ВЖК, яка, за поясненням їх директора, «суттєво різнилася від столичних понять ввічливості та делікатності у спілкуванні» [13, 100].

Дані щодо соціального походження слухачок Київських та Казанських ВЖК кінця 70 – 80-х рр. XIX ст. мають фрагментарний характер. Прикметною ознакою є більш демократичний склад контингенту від самого початку (див. табл. 2, 3).

Табл. 2

Соціальне походження слухачок Київських ВЖК у 1876 – 1886 рр., % [14]

Роки	Дворяни та вихідці з родин офіцерів, чиновників	Духовенство	Купці	Міщани	Козаки, солдати	Селяни	Іноземці
1878-1881	48,8	24	14	12	0,3	1,2	0,9
1882	46,4	31	6,7	12	1	1,3	1
1883	48,7	22	12	13	0,8	1,2	1,5
1886	52,9	26	3,5	12	2,3	2,3	1,2

Табл. 3

Соціальне походження слухачок Казанських ВЖК у 1876 – 1879 рр., % [15]

Навчальний рік	Дворяни та вихідці з родин чиновників	Духовенство	Почесні громадяни, купецтво	Міщанство	Іноземці
1876-77	51,8	18,5	22,2	7,4	
1877-78	45,8	37,5	8,3	8,3	
1878-79	44,4	40,7	7,4	3,7	3,7

У середньому питома вага доньок дворян, офіцерів та чиновників на Київських курсах становила 49 % усіх слухачок, на Казанських – 47,3 %. Суттєвою, порівняно зі столицею, була присутність серед курсисток молоді з родин духовенства: на ВЖК у Києві вона становила понад 1/4 (25,6 %) контингенту, у Казані – майже 1/3 (32,2 %).

Представництво слухачок із купецьких родин в обох навчальних закладах не є сталим, зокрема, у середньому їх частка на Київських ВЖК становила 9 %, на Казанських – 12,6 %. Більш стабільною на курсах у Києві була присутність доньок із міщанського стану – 12 % контингенту. На Казанських ВЖК міщанки у складі курсисток становили 6,4 %. На нашу думку, значна кількість слухачок у Києві з міських прошарків зумовлена статусом цього міста як торгового та адміністративного центру, більшою чисельністю його населення порівняно з Казанню. Також на Київських ВЖК, як і в столиці, з'явилися солдатські, козацькі та селянські доньки, але їх частка залишалася невеликою – 2,3 % усіх слухачок. Зафіксовано серед курсисток ВЖК у губернських містах і декілька іноземок.

Таким чином, аналіз соціального походження курсисток ВЖК у 1870 – 80-х рр. допомагає висловити певні

міркування. Значний контингент доньок дворян, чиновників та офіцерів серед слухачок засвідчив дієве прагнення молодого покоління жіноцтва привілейованих верств до поглиблення своїх знань і здобуття вищої освіти як засобу фахової підготовки та подальшої соціальної реалізації. З'явилися в пореформений період у публічних закладах також жінки із сімей духовенства. Як зауважила дослідниця Т. Леонтьєва, священники прагнули дати донькам ґрунтовну освіту – у повітових та єпархіальних жіночих училищах, у вчительських семінаріях, а за наявності коштів влаштувати їх у столичних містах [16, 198]. Нове покоління попівен активно шукало засоби до економічної незалежності, варіантом чого було здобуття вищої освіти.

Курсистки з дворянського стану, родин офіцерів, чиновників і духовенства, які репрезентували освічене суспільство, становили основний контингент вищої жіночої школи першого періоду. Разом з тим достатньо престижне соціальне походження не гарантувало високого рівня добробуту їхніх родин. Підтвердженням цьому є спостереження навчальної адміністрації. Зокрема, попечитель Київського навчального округу так охарактеризував курсисток: «Більшість їх незаможні, а головним мотивом є прагнення до наукового самовдосконалення з практичною метою – розширити можливості самостійного заробітку» [12, 205]. Подібна ситуація зафіксована на Казанських ВЖК, де серед курсисток переважали дівчата-трудівниці з небагатих родин [17, 343].

Прикметною рисою слухачького контингенту ВЖК є стала присутність жіночої молоді з родин міських буржуазних прошарків. По суті, фундація доступної системи жіночої середньої освіти в містах сприяла формуванню серед частини випускниць із торговельно-підприємницьких прошарків бажання продовжити навчання та отримати фах.

Вагоме значення для вивчення групового портрета курсисток цього періоду має звернення до жіночих доль. Серед перших слухачок вищих жіночих курсів були дружини професорів. На Казанських ВЖК навчалася Е. Петровська, донька вчителя гімназії, що в 19 років вийшла за професора М. Петровського й успішно закінчила заклад. У подальшому вона повністю поділяла інтереси та спосіб життя чоловіка [18, 198]. На Київських ВЖК першого набору навчалася Г. Іконникова, дружина професора В. Іконникова. Полька за походженням, вона була випускницею Київського інституту шляхетних дівчат із шифром. Після заміжжя з викладачем інституту, Г. Іконникова, як більшість «нових жінок», захопилася ідеєю їхати за кордон вивчати медицину. Реалізацію намірів зупинило небажання покидати чоловіка [19, 27]. Розуміючи, що став причиною відмови дружини від її планів подальшого самовдосконалення, з відкриттям Київських вищих жіночих курсів професор запропонував їй вступити на них. Г. Іконникова, яка стала курсисткою в 30 років, 2 червня 1882 р. в кабінет чоловіка урочисто принесла свідоцтво про закінчення історико-філологічного відділення Київських курсів [20, 6].

Труднощі при здобутті вищої освіти на Казанських ВЖК зазнала і представниця стану духовенства Є. Цветаєва. Дівчина в 1871 р. закінчила В'ятське єпархіальне училище, з березня 1872 р. працювала народною вчителькою в земській школі. Бажання розширити власний кругозір, щоб «не обмежуватися у викладанні тільки елементарною грамотністю», вірогідно, разом із прагненням змінити своє життя, привело досвідчену вчительку в 1880 р. на Казанські ВЖК. Проте, вже в перший навчальний рік Є. Цветаєва не мала коштів для продовження вищої освіти. У відчаї від безвихідної ситуації немолода курсистка звернулася до міністра народної освіти з проханням про призначення їй казенної стипендії [21, 222 – 223].

Для повноти групового портрета курсисток ВЖК важливо виявити конфесійні особливості контингенту, оскільки Російська імперія була поліетнічною та багато-конфесійною державою. При вступі на вищі жіночі курси фіксували конфесійну належність, тому цими даними послуговувалися для відтворення етнокультурних характеристик слухачок. Домінували серед курсисток представниці православної релігії: у 1881/82 н. р. на Санкт-Петербурзьких ВЖК вони становили 78,7 %, Київських у 1878 – 1881 рр. – 75,7 %. Питома вага слухачок іудейського віросповідання: на Санкт-Петербурзьких курсах дорівнювала 12,7 %, на Київських – 15,8 %. Були серед курсисток і дівчата католицької конфесії: на Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсах – 5 %, на Київських – 5,8 % [22]. Дані свідчать, що потяг до вищої освіти поширився як серед слов'янок, так і серед представниць колишньої Речі Посполитої – єврейок та полячок.

Взагалі, для жіночої молоді іудейського віросповідання характерним був підвищений потяг до освіти. Це засвідчує ситуація на Київських ВЖК, де майже кожна шоста слухачка репрезентувала цю конфесію. Зумовлено це тим, що Південно-Західний край був зоною осіlosti єврейського населення в імперії. Відповідно, структура міського населення України в кінці XIX ст. була «неукраїнською» за своїм складом: в Одесі українці становили тільки 6 % населення, у Києві – 22 % [23, 299]. Проте, значна частка єврейок, зокрема на Санкт-Петербурзьких ВЖК, непокоїла органи політичного нагляду. В умовах зміни політичного курсу, з березня 1881 р. вживали заходів для обмеження представниць іудейської конфесії серед слухачок в обох столицях. До речі, в Москві на курсах В. Гер'є в 1881/82 н. р. іудейок нараховувалося тільки 3 % [24, 151, 208]. Натомість наявність «значного», за визначенням компетентних органів, контингенту єврейок серед слухачок, зокрема в 1885/86 н. р. на Санкт-Петербурзьких курсах – 16,8 %, на Київських – 17,8 %, стало одним із чинників припинення прийому на ВЖК [25, 87; 13, 87].

Таким чином, у складі курсисток ВЖК була представлена жіноча молодь з усіх суспільних станів. Проте, процеси соціальних трансформацій у країні відобразилися на групових характеристиках слухачок вищої школи. Помітною стає демократизація соціального складу курсисток, що виявилось в зменшенні представниць дворянського стану. Основну частину слухачького контингенту ВЖК становили вихідці міських торговельно-підприємницьких прошарків та інтелігенції. Характерною була постійна присутність серед курсисток доньок духовенства. Помітною тенденцією стало розширення представництва дівчат із селянського стану. Ускладнювала палітру й етноконфесійна неоднорідність курсисток. Хоча у вищій жіночій школі Російської імперії серед слухачок домінували православні, для чого влада постійно вживала контролюючі та обмежувальні санкції, молоді єврейки наполегливо бажали навчатися. Відчутне їх представництво забезпечували вихідці з українських та польських губерній.

1. Стайс Р. *Женское освободительное движение в России: Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860-1930.* – М., 2004.
2. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: Развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции. – М., 2005.
3. Перова Н. *Смолянки, маринки, павлушки... бестужевки. Из истории женского образования в Санкт-Петербурге.* – СПб., 2007; Юкина И. *Русский феминизм как вызов современности.* – СПб., 2007; Пономарева В.В., Хорошилова Л.Б. *Мир русской женщины: воспитание, образование, судьба. XVIII – начало XX века.* – М., 2008.

4. *Веременко В.А. Женщины в Русских университетах (вторая половина XIX – начало XX вв.)* – СПб., 2004.
5. *Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – начале XX века.* – М., 1991; «Женский вопрос в российских университетах в начале XX в. // О благородстве и преимуществе женского пола: из истории женского вопроса в России. – СПб., 1997; Дискуссия о проблемах высшего педагогического образования в России на рубеже XIX-XX веков // Педагогика. – 1999. – № 6; Студенческая корпорация России конца XIX – начала XX века: опыт культурной и политической самоорганизации. – М., 2004.
6. *Чуткий А. Профессура Университету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина XIX – початок XX ст.) // Историчний журнал. – 2005. – № 5; Нижник В.В. Жіноче питання на прикладі вищої освіти у громадсько-політичному житті Російської імперії у другій половині XIX ст. // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2005. – № 5.*
7. *Кобченко К.А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів.* – К., 2007.
8. *Александрова В.А. Об обществе вспомоществования учащимся женщинам в Москве // Труды 1-го Всероссийского женского съезда при русском женском обществе в Санкт-Петербурге 10-16 декабря 1908 года.* – СПб., 1909.
9. *Підраховано за: Боброва Л.А. «Высшие женские курсы профессора Герье» в Москве // Труды Московского государственного историко-архивного института.* – М., 1961. – Т. 16.
10. *Щепкина Е. Первые годы высших женских курсов // Русское прошлое: Исторические сборники / Под ред. С. Платонова и др. – Пг.; М., 1923. – Т. 5.*
11. *Підраховано за: Санкт-Петербургские высшие женские курсы за 25 лет. 1878 – 1903. Очерки и материалы.* – СПб., 1903.
12. *Російський державний історичний архів (далі – РДА).* – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 301.
13. *РДА.* – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 813.
14. *Таблицю складено автором на підставі: РДА.* – Ф. 733. – Оп. 203. – Спр. 675. – Арк. 3-3 зв., 17; *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України).* – Ф. 707. – Оп. 207. – Спр. 27а. – Арк. 136; *Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878-1882 гг.)* – К., 1884. – С. 17.
15. *Таблицю складено автором на підставі: РДА.* – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 322. – Арк. 189зв.-190; *РДА.* – Ф. 1282. – Оп. 2. – Спр. 1869. – Арк. 68.
16. *Леонтьева Т.Г. Женский фактор в жизни православного прихода (вторая половина XIX – начало XX в.) // Социальная история.* – М., 2004.
17. *Сведения о высших женских курсах в Казани // Женское образование.* – 1879. – № 5.
18. *Вишленкова Е.А. Публичная и частная жизнь университетского человека Казани XIX века // Адам и Ева: Альманах гендерной истории.* – 2004. – № 7.
19. *Институт рукописів Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ).* – Ф. 46. – № 663.
20. *ІР НБУВ.* – Ф. 46. – № 620.
21. *РДА.* – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 198.
22. *Підраховано за: Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1881-82 г.* – СПб., 1883. – С. 11; *Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878-1882 гг.)* – К., 1884.
23. *Резент О.П. Україна XIX-XX ст. Роздуми та студії історика.* – Корсунь-Шевченківський, 2009.
24. *РДА.* – Ф. 733. – Оп. 191. – Спр. 322.
25. *Обзор деятельности ведомства Министерства народного просвещения за время царствования императора Александра III.* – СПб., 1901.